

Людмила Іваннікова

УДК 398 + 821.161.2

ПІСНЯ ПРО ПОВСТАННЯ МАРТИНА ПУШКАРЯ НА МАРГІНЕСАХ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

Автор статті зосереджує увагу на історії запису та публікації пісні про повстання М. Пушкаря проти І. Виговського 1658 р. Уперше її опублікував 1834 р. І. Срезневський в альманасі “Запорожская старина”. Очевидно, звідти її запозичив польський історик Л. Вшендобильський і опублікував 1851 р. латинкою з купюрами у своїй статті. В. Щурат републікує пісню 1920 р. й подає її як досі невідомий літературний твір. Із його статті пісня про Пушкаря мандрувала й мандрує в сучасні академічні та хрестоматійні видання давньої української літератури. Крім історіографії, автор статті порушує проблему автентичності текстів “Запорожской старини”.

Ключові слова: історичний фольклор, автентичність фольклору, “Запорожская старина”, історія фольклористики та літературознавства.

Lyudmyla Ivannikova. Song about Martyn Pushkar's Rebellion on the Margins of Folklore and Literature Studies

The paper focuses on the history of recording and publishing the song about 1658 rebellion of M. Pushkar against Ivan Vyhovskyi. The first publication appeared in 1834 anthology “Zaporozhian antiquity” (“Zaporozhskaya Starina”) compiled by I. Sreznevskyi. Polish historian L. Wszędobylski obviously had borrowed it there and published its contracted text in 1851 with Latin letters in his own article. V. Shchurat republished the song in 1920 and presented it as yet unknown literary work. Being taken from the article by Shchurat the song about Pushkar goes into modern academic editions and textbooks of Old Ukrainian literature. Besides the issues of historiography, the author raises the problem of “Zaporozhskaya Starina” texts' authenticity.

Key words: historical folklore, authentic folklore, “Zaporozhskaya Starina”, history of folklore and literature studies.

З листа М. Сумцова до Я. Новицького від 17 лютого 1892 р. дізнаємося, що на кінець XIX ст. навіть у Харкові “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського вже була раритетним виданням: “В университетской библиотеке находится единственный экземпляр “Запорожской Старини” Срезневского, он не может быть выдан на сторону” [10, арк. 4]. Минуло майже 20 років після “розвінчання” помилок і недоглядів епохи романтизму; за цей час у фольклористиці сталися незворотні зміни, на перший план вийшла проблема автентичності тексту, розмежування фольклорного і літературного твору. На наукову основу спиралися принципи публікації зразків народної творчості: видання збірок, коментування, теоретичне опрацювання джерельного матеріалу. Тож насправді “Запорожская старина” та низка інших видань 1830–1850-х рр. уже давно вичерпали свою роль, відійшли на маргінеси фольклористики. Саме тому й М. Сумцов далі пише: “Теперь “Запорожская старина” гроша медного не стоит в научном отношении. При сборнике Антоновича и Драгоманова [тут згадано “Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова” (1874). – Л. І.] можно отставить в стороны Максимовича и Метлинского [адресант мав на увазі “Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем” (Москва, 1834) та “Народные южнорусские песни” (1854) А. Метлинського. – Л. І.]. Кулишу не

особенно доверяйте – у него есть фальшивые думы” [10, арк. 4] [ідеться про “Записки о Южной Руси” (1856, 1857). – Л. І.]

Факт, який далі розглянуто в цій статті, красномовно свідчить про те, що на початок ХХ ст. “Запорожскую старину” вже не сприймали як авторитетне фольклористичне видання; вона стала предметом розгляду літературознавців, а деякі твори, запозичені з неї, надовго втрачали зв’язок із першоджерелом...

Переглядаючи академічне видання “Українська поезія. Середина ХVІІ ст.” (1992), яке впорядкували В. Крекотень і М. Сулима, я звернула увагу на твір про повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря проти гетьмана Івана Виговського 1658 р., поданий у розділі “Історичні вірші” [11, 116-118]. Ось його початок:

Не день, не два Виговський гетьман	Ляхів вів?
До Полтави сучив,	Ой вів, вів ляхів
У самого сорок тисяч,	Супроти козаків.
Та ще й ляхів вів.	Ой вів, вів ляхів
Ой куди то пресучий Виговський	Супроти Пушкаря... і т. д. [11, 116].

Текст цей подано серед віршів, які в хронологічному порядку висвітлюють історичні події ХVІІ ст.: “Висипався Хміль із міха”, “Пісня про Миколая Потоцького і про Хмельницького”, “Чтири десять тисяч Богдан войска споряжаєт”, “Дума козацька про війну з ляхами над рікою Стиром”, “О гордых і гнівливих ляхах”, “Ей Іване поповичу, гетьмане” тощо. Усе це – авторські твори середини ХVІІ ст.

Цей поетичний зразок привернув нашу увагу із двох причин. По-перше, і літературних, і фольклорних творів про І. Виговського майже немає, нам відомі лише дві, давно визнані фальшованими пісні на тему “Виговський і Пушкар”, опубліковані 1834 р. І. Срезневським у другому випуску альманаху “Запорожская старина” [9, 47-55], та ще два фальсифікати про Юрія Хмельницького, де виступає затаврований ганьбою образ І. Виговського, якому протиставлено полковника М. Пушкаря [9, 54-55; 4, 91-95].

Подібно до вищезазначених, у розглядуваному нами творі з хрестоматії історичні події також зображені в проросійському дусі, так ніби це не Пушкар повстав проти Виговського, а навпаки. Оспівується перемога Пушкаря (яка справді була, але при першій сутичці). Гетьманові ж як найтяжчий злочин інкриміновано союз із поляками проти Московії.

По-друге (це головне!), знаючи, що подібні твори вже з’являлися серед вищезгаданих текстів “Запорожской старины” [9, 47-52] під назвою “Пушкаръ и Выговский”, я спочатку вирішила, що існує якийсь варіант цього тексту, тож передусім удалася до порівняння обох зразків. І що ж з’ясувалося? Якщо не враховувати деяких незначних фонетичних розбіжностей (*обликав* замість *окликав*, *Пушкар* замість *Пушкаръ*, *сей* замість *сій*, *латвою латва* замість *лятвою лятва*, *его*, *ему* замість *ѣго*, *ѣму*, *ото* замість *отто*, *войском* замість *війском* тощо), то, фактично, тут подано той самий текст, але з великими купюрами (пропущено п’ять із половиною строф, тобто більше 20 рядків). Яка ж була доцільність друкувати зразок із такими купюрами при наявності повного тексту в І. Срезневського? Відповідь знаходимо в коментарях: ця публікація здійснена з іншого джерела – статті академіка Василя Щурата “Пісня про повстання Мартина Пушкаря”. Вона побачила світ 1920 р. в Записках Наукового товариства імені Шевченка [13, 98-100]. Згаданий дослідник шляхом метаграфії републікував цей текст із варшавського альманаху “*Bitwa pod Goltwa roku 1657–1658*” (с.226-229) [16, 595].

В. Щурат уважав цю публікацію першоджерелом, адже Л. Вшендобильський не вказує, хто й де записав пісню. Однак фонетичні особливості польського тексту, на думку вченого, указують на те, що його зафіксувала людина, добре обізнана з українською мовою [13, 97-98]. На мій погляд, першоджерелом була все ж таки “Запорожская старина”; польський літературознавець міг із неї взяти уривки твору як ілюстрації до своєї статті. Адже у Срезневського подано повний текст, та й опублікований він на 17 років раніше.

І тут постає проблема, яку намагалися розв’язати видатні вчені – історики, фольклористи, літературознавці – упродовж майже двох століть. Це проблема автентичності текстів “Запорожской старины”. Що вони собою являють – фольклорні чи літературні твори? У дискусії із цього приводу взяли участь такі поважні особи, як М. Костомаров, В. Антонович і М. Драгоманов, К. Грушевська, Ф. Колесса, О. Пипін, А. Шамрай, із сучасників – Р. Кирчів. Долучилася до неї й авторка цих рядків (Див., напр.: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 12]).

У примітці до опублікованого ним тексту І. Срезневський, як звичайно для нього, запевняє, що сам записав його “со слов бандуриста”, однак уся природа, структура, поетика вказують на те, що це не автентичний твір. Тут спостерігаємо й порушений розмір вірша, і відсутність фольклорних формул, і штучні поетичні конструкції на кшталт “Вкраїну до себе єднати”, “по лісах уганяти”, “дорогу верстати”, “рушати зачав”, “ти ж військо хоробре й вірну душу маєш”, Виговський “волосся скує”, “стали ляхів середом-передом бити-побивати”, “буду віру православну щитити”, “у Січ Тешлицьку втікав” тощо. Автор тенденційно звеличував одну подію, малозначущу, і замовчував іншу – повне придушення повстання Пушкаря.

На жаль, як констатує й В. Щурат, події 1658 р. не залишили жодних слідів у фольклорній традиції [13, 97]. Якби до нащадків дійшло хоча б щось (пісні, проза), то можна було б сумніватися в авторському походженні цього твору...

Для нас дуже важливий той факт, що фахівці, не знаючи про “Запорожскую старину” як першоджерело цього твору (а отже, і не заангажовані вищезгаданою дискусією), за поетикою вмістили цей твір у хрестоматії з літератури, хоча, на мій погляд, помилково зарахували його до поезії середини XVII ст. Показово й те, що із цього видання републікувався він і в інших хрестоматіях давньої літератури, зокрема в чотиритомнику “Слово многоцінне: Література високого барокко (1632 – 1709 рік)”, упорядкованому Валерієм Шевчуком та Василем Яременком [8, 520-522]. Очевидно, тут упорядники знову ж таки йдуть за В. Щуратом, який уважав імовірним часом виникнення твору 1658 рік, тобто відразу ж після зображеної в ньому події [13, 97].

Докладно розглянувши поетичний стиль та структуру вірша “Пісні про Пушкаря”, згаданий дослідник зробив ще один помилковий висновок: що вона “підходить найближче до дум” [13, 103]. Справді, автор (можливо, фальсифікатор XIX ст.) намагався наслідувати думу, однак це дуже невдала стилізація, і ненормована кількість складів зовсім не наближає зразок до епічного фольклорного твору, бо цей прийом штучний:

“Ой Мартине, Мартине сучий ти сине,
Що ти задумав-загадав,
Що Виговського гетьмана
Рушати зачав?” [13, 99];

“Ану, пане Стефане,
Як себе маєш?
Ти коні маєш, гармати маєш –
Чом Пушкаря не оступаєш?” [13, 99].

Також не має наукового підґрунтя зауваження В. Щурата про те, що поділ на строфи зроблено з огляду не так на рими, як на *логічні періоди* [курсив мій. – Л. І.], адже ці “логічні періоди” утворив Л. Вшендобильський, скорочуючи

текст І. Срезневського для цитування! “Такий поділ на вірші подиктований, без сумніву, [!] павзами, що їх робив виконавець речитатива, народний співець, у чім був би й доказ безпосереднього записання пісні з його уст” [13, 103]. На жаль, і цей “аргумент” нині спростовано.

В. Щурат знаходить докази народності твору і в його лексиці, бачить у ній “поза тим ще й архаїзм, – один, але значний: ОБЛИКАВ” і вважає, що це – “слід тої книжної мови, яких у первісному тексті, як і всіх дум, колись, певне, було більше” [13, 105]. Проте, якщо за оригінал усе ж таки вважати “Запорожскую старину”, то там Виговський

По Голтві станом став,
А ставши собі станом,
Пушкаря ОКЛИКАВ:

“Мартине, Мартине,
Сучий ти сине”... і т. д. [9, 48-49].

Ось до чого призводить іноді романтичне захоплення архаїкою без критичного аналізу тих уявно архаїчних джерел. Тож ніяк не можемо погодитися з видатним ученим у тому, що “ся пісня є думою, думою забутою й нереєстрованою доси” [13, 105].

Водночас у статті В. Щурата є й раціональне зерно, – це думка про те, що “пісня зложена в середовищі, прихильнім для Пушкаря, а ворожим для Виговського” [13, 101], що вона була “призначена для народа”, тому її автори свідомо оперували неправдивими фактами на користь повсталого полковника [13, 102].

Можемо припустити, що вона могла бути створена й пізніше, на початку ХІХ ст., у середовищі поетів-романтиків. Але це вже сфера дослідження літературознавців.

Ми ж, фольклористи, маємо нарешті усвідомити, що до уснопоетичних текстів не можна застосовувати ту методіку, за якою вивчають авторську поезію. Жоден фольклорний твір, на відміну від авторського, не знає стійких, сталих форм (а розглянута тут пісня про Пушкаря, навіть якщо записана двома різними кореспондентами в різний час, таку форму має), бо існує тільки в живому усному функціонуванні, мандрує від століття до століття, від жанру до жанру, від регіону до регіону, постійно змінюється, постійно варіюється, убираючи в себе різночасові й різножанрові нашарування. Тільки за такого дослідницького підходу “Запорожская старина” посяде в нашій культурі належне їй місце літературно-фольклорного альманаху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый. – Киев: В типографии М. П. Фрица, 1874. – XXIV+ 336 с.
2. Грушевська К. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13 і вступ Катерини Грушевської. – [Харків]: Держвидав України, 1927. – ССХХ+175 с.
3. Іваннікова А. “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського: професійна поезія чи фальсифікація фольклору? (Історіографія проблеми) // *Матеріали до української етнології*. – Вип.12 (15). – Київ, 2013. – С.119–124.
4. Іваннікова А. Іван Виговський та його доба в народних думках і піснях (До проблеми фальсифікації історичного фольклору) // *Іван Виговський*. Збірник статей наукової конференції “Від Гадяцької угоди до конституції Пилипа Орлика” / Львівська галерея мистецтв; [упорядн. С. Ревуцький]. Зб. статей наук. конф. 24.09.2010. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 91-95.
5. Колесса Ф. Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. – Львів: Накладом товариства “Просвіта”, 1920. – 160 с.
6. Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы // *Вестник Европы*. – Санкт-Петербург, 1874. – Кн. XII. – С.611–628.
7. Пятин А. История русской этнографии. – Том 3. Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1891. – 428 с.
8. Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). – Книга 3. Література

- високого Бароко (1632–1709 рік) / Кер. проекту проф. Василь Яременко; упорядкув.: Валерій Шевчук, Василь Яременко. – Київ: Аконіт, 2006. – 799 с.
9. *Срезневский И.* Запорожская старина. Часть 2. Издание Измаила Срезневского. – Харьков: В университетской типографии, 1834. – 84 с.
10. *Сумцов М.* Листи до Я. П. Новицького // ІМФЕ, ф.4–3, од. зб.76, 17 арк.
11. *Українська поезія. Середина XVII ст.* / упорядкув., передм. та комент.: В. І. Кречотень та М. М. Сулима; відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Наук. думка, 1992. – 680 с.
12. *Шамрай А.* До початків романтизму // *Україна*. – 1929. – Кн.5 (жовтень – листопад). – С.31–53.
13. *Щурат В.* Пісня про повстання Мартина Пушкаря // *Записки НТШ*. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 95–105.

Отримано 23 червня 2016 р.

м. Київ

